

Інститут психології імені Г. С. Костюка
АПН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

ПСИХОЛОГІЧНА ГЕРМЕНЕВТИКА

Київ — 2002

УДК 159.923
ББК 88.37
А 43

Актуальні проблеми психології. Том 2. Психологічна герменевтика
За ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2002. – Вип. 2. – 140 с.

У збірнику наукових праць представлені статті співробітників та аспірантів лабораторії когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, в яких висвітлюються теоретичні, методологічні та прикладні проблеми психологічної герменевтики на прикладі досліджень, що вивчає проблеми розуміння та інтерпретації реальності, у тому числі психічної реальності людини, її особистості та досвіду.

Збірник адресований викладачам психології вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, працівникам галузі практичної психології, науковцям психологам, іншим фахівцям, які розробляють проблеми розуміння та інтерпретації.

Редакційна колегія:

Максименко С. Д., академік АПН України, доктор психол. наук, професор
Чепелева Н. В., член-кор. АПН України, доктор психол. наук, професор
Балл Г. О., доктор психол. наук, професор
Карамушка Л. М., доктор психол. наук, професор
Машбиць Ю. І., доктор психол. наук
Смульсон М. Л., доктор психол. наук
Титаренко Т. М., доктор психол. наук, професор
Андрієвська В. В., кандидат психол. наук
Тищенко С. П., кандидат психол. наук

Друкується за ухвалою Вченої ради
Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України

ISBN 966-7825-57-4

© Інститут психології ім. Г. С. Костюка
АПН України, 2002
© Чепелева Н. В., 2002

РОЛЬ НАРАТИВУ В ІНТЕГРАЦІЇ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ

Поява нарративу в якості предмета дослідження, на думку багатьох вчених, свідчить про формування нової теоретичної парадигми в філософії наук, яка в психології та гуманітарних науках отримала назву дискурсивного та нарративного підходу. Ідея "нарративізації свідомості" (термін Чепелевої Н. В.), тобто здатності людини описати себе та свій життєвий шлях у вигляді єдиної розповіді, яка будується за законами жанрової організації художнього тексту, відкриває нові можливості розуміння та осмислення складних контекстів особистого досвіду, сутність яких полягає, ймовірно, в тому, що суб'єктивні переживання трансформуються в рефлексивні смисли в момент їх означення та розгортання у формі розповіді.

В літературі зустрічається припущення, що особистий досвід може бути зафіксований у вигляді тексту-нарративу, в якому відображені не тільки події життя людини, а ще його особистісні характеристики: Я-концепція, ціннісні орієнтації, життєві плани і перспективи [1; 3; 11; 26], що особливо важливе саме в дитячі роки.

Як зазначають дослідники [8; 22; 27], ні мислення, ні соціальна поведінка, ні людська культура не можуть існувати за межами мови. Мова, в самому загальному розумінні, робить дитину здатною до роздумів над собою, осягнення власного "я", а дорослій людині, крім цього, допомагає через процеси мовлення та письма постійно конструювати себе та обирати адекватно-прийнятне відношення до навколишнього. Адже метою особистості як саморегулюючої системи є організація суб'єктивного досвіду відповідно до актуальних завдань [20, с. 21–22]. Смысл життєдіяльності людини та її власний досвід виражаються також в оповіданні внутрішнього плану. Оповідна структура людського досвіду з використанням певного культурного сюжету – літературного, історичного, суспільно-типічного, міфологічного, надає можливість осмислити, глибоко упорядкувати події життя. Крім того, обраний сюжет, або іншими словами "нарративна структура", виступає у вигляді інтерпретаційних рамок, які людина накладає на осмислювану реальність" [28, с. 8].

Тому життєві історії людини виступають немов пласт, в який вплетені емоційні переживання, вольові зусилля, оцінки себе та оточуючих, вони є ніби своєрідним показником взаємодії соціального та особистого.

Вся культура пов'язана з переказом, вважають психологи-нарративісти. “Наступний переказ знову активізує попередній досвід, який потім пере-знаходиться та пере-живається у міру того, як історія пере-казується в новій ситуації. В історії може бути закінчення, але історії ніколи не закінчуються” [25, с. 58]. Тому при аналізі саморозповіді необхідно ознайомитись з культурним контекстом, в якому виростає та формується особистість зі своїм власним досвідом, де останній виступає своєрідним утворенням, через яке людина сприймає та інтерпретує навколишнє.

Таким чином, саморозповідь у формі наративу відображає особистий досвід шляхом тлумачення подій, які виступають частиною навколишньої дійсності та, водночас, частиною буття людини. Адже людина, на думку С. Д. Максименко, “в якості суб'єкту дискурсивної практики виступає в ньому не як статично дане буття, а як суб'єкт акту самоствердження, створення самого себе...” [14, с. 150].

Поняття “нарратив” використовують як більш доступну та екологічну форму для вивчення особистості та різних аспектів досвіду в звичному, буденному для неї існуванні через життєві історії. Тому дослідницькі та експериментальні можливості наративу складним чином переплетені з нашою змінною дійсністю – з поточним матеріалом та символічною реальністю наших дій, свідомостей та життів [6, с. 41]. Інші автори [36; 19] розглядають нарратив як засіб організації та співвіднесення особистого досвіду, який відображає певні внутрішні структури та емоційні стани оповідача, бо “містить більш особистісно значиму інформацію, ніж інші типи дискурсу...” [10, с. 97].

Головною характеристикою породження наративу, на думку П. Рікера [18], є інтригоутворення, яке виступає посередником між об'єктивними подіями та суб'єктивними історіями. Інтрига, за Дж. Брунером [2], утворюється виключно від послідовності фраз і зовсім не важливо, вигадана чи реальна історія висвітлюється в оповіданні. Таким чином, можна говорити про існування оповідного модусу людського життя як специфічної для людської свідомості моделі оформлення життєвого досвіду [9, с. 55].

Використання наративу як методу дослідження особистості обумовлює необхідність визначення критеріїв та ознак, за якими було б можливо диференціювати оповідання людей про події за ступенем інтегрованості їх в особистий досвід. В лінгвістичних дослідженнях класичним вважається визначення усного наративу, запропоноване В. Лабовим та Ж. Валецьки [32]. Автори вважають наратив одним із засобів репрезентації минулого досвіду за допомогою послідовно упорядкованих речень, які передають часову послідовність подій. Необхідними лінгвістичними ознаками наративу вважаються – наявність підрядних речень, відповідних часовій послідовності подій; віднесеність оповідання до минулого часу; наявність певних структурних компонентів, а саме: а) орієнтирний розділ – вказівка часу, місця, дій, персонажів; б) труднощі або конфлікт – виникнення перепон; в) оцінка – вираження авторського відношення до того, що діється; г) вирішення – подолання перепон; д) кода – завершення оповідання та повернення в “тут-і-тепер” [10, с. 100; 11, с. 180].

На думку багатьох вчених, в реальному дискурсі дуже рідко можна зустріти наратив, в якому дійсно були б виражені всі п'ять частин. В даній структурі автори поєднали два аспекти – прагматичний (орієнтирна та оцінююча частина) і семантичний (конфлікту, вирішення, кода). Так, У. Квастхоф [35] пропонує замінити конфлікт та вирішення критерієм несподіванки, коли порушується хід подій і від суб'єкту вимагаються незаплановані дії та рішення. Дослідник також виділяє наративи, в яких сам суб'єкт виступає актантом – активним учасником подій (той, хто діє) та пасивним спостерігачем (той, хто спостерігає). Цей поділ є важливим для психотерапевтичного процесу, в якому необхідно почути від оповідача історію про самого себе, де він виступає актантом, і коли з'являються історії іншого типу, це може свідчити про дії опору або механізмів захисту [10].

В працях Дж. Герхарда та Ч. Стінсона [31] центром уваги є афективно-оцінююче відношення оповідача до повідомленого. Їх погляди ґрунтуються на концепції Л. Полані [33], згідно якої будь-яка розповідь унікальна тому, що її автор в процесі оповідання неминуче презентує певний погляд на світ, пропонуючи слухачу прийняти та розділити її. Проекційний момент пережитого та побаченого, за Р. Бартом [4], спостерігається в тексті, який породжується будь-якою людиною, проте в такій формі, яка не розвинулася, а навпаки, закріпила модель звичного буття.

Дж. Герхард та Ч. Стінсон запропонували поняття “пояснення”, яке є лінгвістичним засобом, що використовується при оцінці будь-якої дії; воно повинно пояснити ту поведінку або дію, коли вони розвиваються небажаним чином. Тому виходить, що “пояснення” повинно виявити те значення, яке та чи інша дія, ситуація або поведінка має для суб’єкта. Такий тип дискурсу є типовим, на думку авторів, саме для психотерапевтичної взаємодії: “пояснення” використовують як пацієнт, так і терапевт. На думку Калмикової Є. С. та Мергентайлер Є., “пояснення” є складовою частиною наративу, яке є більш-менш явленим та розгорнутим залежно від рефлексивної здатності пацієнта, ступеню довіри до терапевта, емоційної захопленості оповідача своєю розповіддю і т. п.

Лінгвістичні та “соціально-конструктивістські” підходи для створення образу “Я” та надання смислу власним або чужим діям та вчинкам нерозривно пов’язані з мовними практиками [34]. Ідея про те, що не тільки свідомість особистості можна уподібнити деякій сумі текстів, а також дії людини, події її життя, є характерною для сучасного постструктуралізму, базовим висловлюванням якого є фраза Ж. Дерріда: “Ніщо не існує поза текстом”.

В межах психотерапевтичної практики, за М. Еріксоном, існує особлива мова, яка може привести до особливих змін стану свідомості. Необхідно враховувати “утворюючу” силу мови, бо саме в ній проявляються наші емпіричні реальності. Важливо, щоб для кожного окремого пацієнта була запропонована більш “працездатна” реальність і обрана правильна мова [25; 29]. Схоплене в мові утримується більш міцно, ніж побудоване уявою, зазначає Н. С. Автономова. А завдяки “поверненню” нашого мовлення іншим, ми отримуємо можливість встати у зовнішню позицію, проявити відношення ніби зі сторони – до себе, до інших людей. Інколи це виявляється єдиним засобом динамізації заблокованого факту життя, який сприяє, через словесне структурування уявлень, фантазій, образів себе, найближчих інших, процесу рефлексії [1].

Оповідання в формі наративу, на думку багатьох вчених [2; 6; 25], може стати особливо багатим джерелом знання про ті смисли, які люди знаходять в своєму повсякденному житті, крім того, вони схильні організовувати свій досвід і пам’ять біографічних чи історичних подій (або повідомлення про сон, хворобу, страх і т. ін.), головним чином у формі наративу. Проте, не тільки досвід буденного життя приймає форму наративу, а й культурні скарб-

ниці, що містять досвід минулих поколінь — міфи, легенди, байки, вигадані історії, чарівні казки, які спрямовані виконувати певні функції. Залежно від того, в якому саме контексті (загальнокультурному, сімейному, індивідуальному) використовують останні, можливо досягти певних цілей.

Так, в культурному контексті казки, легенди використовуються, щоб висловити містичні та релігійні вірування або моральні устої певної спільноти. Також через казки старші керують діями наступних поколінь та допомагають їм вибудувувати свою поведінку відповідно до устоїв і цінностей групи.

Ефект соціалізації присутній і в сімейних легендах, які допомагають регулювати відношення між всіма членами сім'ї, зміцнювати дитячо-батьківські стосунки, а також сприяють ідентифікації дитини. Зрозуміло, що розвиток особистості дитини тісно пов'язаний (а інколи і зливається) з формуючим впливом найближчого соціального оточення, перш за все, — батьків. Тому необхідно вивчати не тільки особистісні прояви дитини, а й інтегральну оцінку переживань нею власної життєвої ситуації, світосприйняття взагалі [15]. Власне, тому дитячий наратив є відображенням саме засвоєного в сім'ї: характеру символічних дій (схем поведінки), а також семантики міжособистісних взаємин, адже в дитинстві саме батьки закладають основи свідомого ставлення до життя та до його розуміння [5; 23].

Взагалі, поширення казок обумовлене тим, що вони сприяють розумінню або осмисленню оточення людини. Через розповідь історій дорослі та діти висловлюють і трансюють свій досвід оточуючим, що сприяє саморозкриттю особистості. Трансляція реальних проблем, на основі вигаданих або дійсних історій, почасті символічно оформлених, і пошук альтернативних рішень є надзвичайно важливими для психічного здоров'я особистості.

Таким чином, наратив є провідним засобом саморозуміння та саморозвитку особистості. Проте процедури використання наративу для роботи психологів—практиків з дітьми різного віку насправді нерозроблені. Отже, проблема осмислення особистого досвіду дитиною, зокрема у віці 8—12 років, не була розроблена в науці. Разом з тим, розповіді дітей про свої життєві події та своє ставлення до них можуть надати багато діагностичної інформації про дитину, особливо тоді, коли це буде зафіксовано у вигляді тексту — наративу. Дитячий наратив містить особистий досвід автора,

через опис якого можливо дізнатись про його особистісні якості. При цьому слід зазначити, що найбільш ефективним є вивчення наративу, зафіксованого саме у письмовій формі.

Засновник індивідуальної психології А. Адлер [21], який один із перших почав працювати з ранніми спогадами, вважав необхідним їх викладення тільки в письмовій формі. Тому, що нюанси побудови фраз у власному тексті для людини мають велике значення і зміна висловлювань, метафор або їх неточне використання, навіть непомітне на перший погляд для стороннього, може не співпадати з формулою обраного стилю життя.

Писемне мовлення, на думку Г. С. Костюка [12], більш вимогливе до людини, ніж усне. Відсутність інтонації, міміки, жестів в письмовому мовленні вимагає від автора більш точного добору слів і виразів, більш розгорнутого, послідовного і повного викладу думок [17, с. 305]. Писемне мовлення вимагає від дитини більш усвідомленого процесу відображення думок у словах, цей тип мовлення за характером більш довільний (Л. С. Виготський).

Звичайно, для дитини 8-річного віку писемне мовлення більш складне. Л. С. Виготський [7] виділив такі причини складності: по-перше, писемне мовлення більш абстрактне у порівнянні з усним, бо здійснюється без інтонації; по-друге, воно абстрактне і в тому відношенні, що здійснюється без співбесідника. Якщо взяти до уваги ці моменти, то, за словами автора, ми маємо справу з мовленням із подвійною абстракцією. Проте саме в писемному мовленні дитина вперше відкриває для себе принципово новий засіб інтеграції особистого досвіду.

Г. Уельс [24] протиставляє буденний дискурс, або наративний спосіб мислення (Брунер Дж.), або динамічний засіб конструювання досвіду (Халдей М.), або життєві поняття (Виготський Л. С.), або засіб міркування та мислення, завдяки якому діти вперше конструюють своє бачення світу, іншому способу мислення, що реалізується в "технізовано" оформленому писемному тексті в межах природних та гуманітарних наук. В цьому синоптичному способі, або в "парадигмальному" за Дж. Брунером [30], досвід конструюється в більш абстрактній аналітичній перспективі.

Оволодіння писемною мовою є для дитини виключним за своєю міцністю рефлексивним інструментом, вважає А. М. Лобок. "Дитина, яка навчилася фіксувати досвід своїх внутрішніх переживань за допомогою писемної мови, немов отримує історію самої

себе і унікальну можливість бачення себе зі сторони і ставлення до себе минулого" [13, с. 41]. Він розглядає письмову мову як сферу вільного самовираження дитини, починаючи вже з віку молодших школярів.

Узагальнюючи вищенаведене, можна стверджувати, що наратив має складно організовану структуру. Тому при дослідженні наративу як засобу відображення дитиною свого особистого досвіду, ми враховуємо наступні моменти: наявність висновків, емоційної оцінки подій, а також суб'єктної позиції автора наративу. Наявність зазначених ознак наративу, свідчить про високий ступінь інтегрованості людиною свого особистого досвіду.

Наше припущення про те, що на різних вікових етапах наративи мають свою особливу будову та змістовні характеристики, в яких виявляються особистісні якості дитини та її світосприйняття, було перевірено в ході експериментального дослідження.

В результаті експерименту, проведеного на базі шкіл № 153, № 41, № 219 м. Києва серед учнів других, п'ятих та сьомих класів (загальна кількість дітей – 285 осіб), на основі аналізу дитячих текстів–наративів було встановлено вікову динаміку породження значних текстів. Приводимо виявлені закономірності без опису процедури дослідження.

Так, діти 8–8,5 років схильні більш відкрито відображати, в рівній кількості, позитивні і негативні події, що з ними трапились або свідками яких вони стали. Проте вже у віці 10–10,5 років, майже 80% дітей зафіксували тільки позитивні події і невелика кількість неприємних пригод. Всі діти 12–12,5 років в якості цікавих представили тільки позитивні або з благополучним завершенням події.

Дослідження виявило також позитивну динаміку щодо активної життєвої позиції дітей, здатності діяти за власними рішеннями. Кількість таких дітей особливо зростає у підлітковому віці. Таким чином, з віком дитина схильна усвідомлювати себе в якості суб'єкту, який здатний діяти в навколишньому. Серед значних подій життя дітей у віці 12–12,5 років представлені різні види діяльності, в першу чергу, пов'язані з навчанням та розширенням світогляду, з навчанням та набуттям суспільно корисних навичок, які вимагають від дитини досить вольової активної позиції. В наративах дітей 8–8,5 років повною мірою були представлені різновиди активності (гра, відпочинок, похід тощо).

Дані щодо емоційного фону свідчать про те, що емоційно не-

значна подія фіксується дитиною на рівні свідомості, навіть у висновку нарративу, але вона не включається в структуру особистого досвіду, залишається непотрібною, якщо не переживається емоційно яскраво.

Сфера спілкування дітей в різних вікових групах пов'язана загалом з сім'єю. З віком діти не відходять від позашкільного спілкування, воно домінує і серед учнів п'ятих та сьомих класів, проте в подіях дітей цих вікових груп з'являються інтереси, пов'язані зі школою, однокласниками, учителями, а домінування позашкільної сфери спілкування особливо чітко простежується в усіх досліджуваних другокласників, в подіях яких не було жодної згадки про школу. Ця тенденція була виявлена в процесі пілотажного експерименту [16].

Проведений теоретичний та експериментальний аналіз даних доводить, що нарратив можливо використовувати як метод діагностики, бо він виступає важливим засобом психологічного пізнання такого цілісного компоненту особистісної свідомості як досвід, інакше кажучи, рефлексії вражень від подій як основи наступних екзистенціальних умінь, що становлять, власне кажучи, мистецтво жити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автономова Н. С. Фрейд в Европе и в России: парадоксы “второго пришествия” // Вопросы философии. – 2000. – № 10. – С. 15–19.
2. Андрієвська А. В. Категорія оповіді в культурній психології Джерома Брунера // Актуальні проблеми психології: Том 2. Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 52–62.
3. Анцыферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и “техники” её бытия // Психологический журнал. – Т. 14. – 1993. – № 2. – С. 3–17.
4. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М.: МГУ, 1987. – 512 с.
5. Бремс К. Полное руководство по детской психотерапии. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 640 с.
6. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.

7. *Выготский Л. С.* Мышление и речь: Собр. соч.: В 6-ти тт. — Т. 2. — М.: Педагогика, 1982. — 361 с.
8. *Грин Дж., Слобин Д.* Психолингвистика. — М.: Прогресс, 1976. — 351 с.
9. *Ильин И. П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. — М., 1998.
10. *Калмыкова Е. С., Мергентайлер Э.* Нарратив в психотерапии: Рассказы пациентов о личной истории // Психологический журнал. — Т. 19. — 1998. — № 5. — С. 97–103.
11. *Калмыкова Е. С., Чеснова И. Г.* Анализ нарративов пациента ССРТ и дискурс-анализ // Московский психотерапевтический журнал. — 1996. — № 2. — С. 176–200.
12. *Костюк Г. С.* Навчально виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л. М. Проколієнко. — К.: Радянська школа, 1989. — 608 с.
13. *Лобок А. М.* Диалог с Л. С. Выготским по поводу письменной речи // Вопросы психологии. — 1996. — № 6. — С. 41–52.
14. *Максименко С. Д.* Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). — М.: Рефбук; К.: Ваклер, 2000. — 320 с.
15. *Максимова Н. Ю., Милютин Е. Л.* Курс лекций по детской патопсихологии: Учеб. пос. — Ростов: Феникс, 2000. — 576 с.
16. *Назарук О. Н.* Детский нарратив: попытка экспериментального исследования // Журнал практикующего психолога. — 2001. — № 7. — С. 95–107.
17. *Психология* / За ред. Г. С. Костюка. — К.: Радянська школа, 1968. — 571 с.
18. *Рикер П.* Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью. — М.: Академия, 1995. — 160 с.
19. *Романова И. А.* Основные направления исследования самопонимания в зарубежной психологии // Психологический журнал. — Т. 22. — 2001. — № 1. — С. 102–112.
20. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1973. — 424 с.
21. *Сидоренко Е.* Терапия и тренинг по Альфреду Адлеру. — СПб: Речь, 2000. — 352 с.
22. *Слободчиков В. И.* Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе // Проблемы рефлексии. Современный

- комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 60–68.
23. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. – М.: Педагогика, 1990. – 286 с.
24. Уэллс Г. Осмысление текста: опосредствующая роль письменной речи в деятельности // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 92–106.
25. Фридман Д., Комбс Дж. Конструирование иных реальностей. – М.: Класс, 2001. – 362 с.
26. Чепелева Н. В. Нарратив как средство интерпретации личного опыта // Психологія на перетині тисячоліть: Зб. наук. пр. – К.: ДОК-К, 1998. – Т. III. – С. 484–491.
27. Чепелева Н. В. Понимание и интерпретация письменного сообщения // Українська психологія: сучасний потенціал: Зб. наук. праць. – К.: ДОК-К, 1996. – Т. III. – С. 290–297.
28. Чепелева Н. В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта. Доклад на научной сессии Института психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины, 2002.
29. Эрикссон М., Росси Э., Эрнест Л. Человек из Февраля: Гипнотерапия и самоосознание личности. – М.: Класс, 1995. – 247 с.
30. Bruner J. S. Actual minds, possible words. – Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1986.
31. Gerhardt J., Stinson Ch. The nature of therapeutic discourse: Accounts of the self // J. of Narrative and Life History. – 1994. – V. 4. – P. 151–191.
32. Labov W., Waletzky J. Narrative Analysis: Oral versions of personal experience // Essays on the verbal and visual arts / Ed. J. Helm. Seattle etc.: Univ. Of Washington Press, 1967. – P. 12–44.
33. Polanyi L. Telling the American story: A structural and cultural work. – N.-Y.: Basic Books, 1989.
34. Potter J. & Wetherell M. Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour. – London: Sage, 1987.
35. Quasthoff U. M. Erzählen in Gesprächen. – Tübingen: Narr, 1980.
36. Russel R. L., van den Broek P. A Cognitive Developmental Account of Story telling in Child Psychotherapy // Cognitive-Development and Child Psychotherapy / Ed. S. R. Shirk. – N.-Y., L.: Plenum Press, 1989.